

Nescio lezing - OSG Kortenhoef

Prof. dr. Arjen Siegmann¹

20 november 2022

Goedemorgen,

U heeft wel moed getoond om hier te komen vanochtend. Ik bedoel dat u zich niet heeft laten afschrikken. Een lezing door een econoom die zomaar kan beginnen over marktwerking en efficiëntie. Je weet het maar nooit met dit soort mensen. En ook al heet mijn leerstoel “christelijk sociaal denken”, het kan ook zomaar een dekmantel zijn om economische ideeën te verpakken in een filosofische jas.

Maar ook van mijn kant had ik moed nodig. Een lezing in een oud kerkgebouw met klassieke muziek voor- en achteraf. Hier geldt de school van de liefde, met schoonheid als hefboom en God als hoogste doel. Omringt door de schone kunsten moet ik hier spreken over het slijk der aarde als filosoof van het dagelijks brood. Zo werden economen ook wel eens genoemd, filosofen van het dagelijks brood.

Filosofen van het dagelijks brood is de Nederlandse vertaling van een klassiek boek over economische geschiedenis met de Engelse titel “The wordly philosophers”. Het boek beschrijft hoe in de geschiedenis, vanaf de oudheid is gedacht over economie. En dat was heel vaak met argwaan. Rente was zondig, winst maken en rijkdom verwerpelijk en geldzucht, ja dat is de wortel van alle kwaad.

Toch heeft alles een economische aspect – ook de dingen die hier gebeuren in dit kerkgebouw. De kachel moet branden, sommige mensen moeten betaald worden. En het in stand houden van een gebouw als dit kost veel geld. En iemand van buiten, geen kerkganger, zou misschien zeggen “hier zit veel geld”. (Ze denken dan dat Kortenhoef in het Gooi ligt, maar dat is natuurlijk niet zo, het ligt in Noord-Holland)

Terwijl we alle moeite doen om met cultuur en religie bezig te zijn, met de schoonheid van muziek, is de geldkwestie soms heel dicht aan de oppervlakte aanwezig. Dat zien we ook in de grote, bekende kerken van Rome, Venetië of Parijs. In Venetië is de rijkst versierde kerk nota bene die van de Franciscaner, de broeders met de gelofte van

¹ Hoogleraar “Waardenvol werk en christelijk sociaal denken” aan de Vrije Universiteit Amsterdam, School of Business & Economics. En stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag.

armoede. In de kerk wordt met standbeelden en goudomrande schilderijen onbeschaamd de lof geprezen van Venetiaanse koopmannen die de kerk sponsorden. Slim gedaan. “If you can’t beat them, join them”, zullen ze gedacht hebben.

Een oud-collega van mij kwam uit Sri Lanka. Hij verteld dat hij daar eens bij de Boeddhistische tempel kwam. Bij de ingang verkochten ze vis in een stalletje. Tussen de vis waren wat heilige boeken uitgestald. “Hoe kun je dat nu doen?”, vroeg hij, “de Boeddha stond er op dat wij geen vlees of vis zouden eten”. Ja maar, zeiden de kooplieden, het is goed voor de verkoop.

De kooplieden in Sri Lanka zijn net als de Nederlander – koopman en dominee. Of tegenwoordig “koopkracht” en dominee. Het is een manier van integreren van economie en moraal die ons een vervelend gevoel geeft. Het lijkt alsof in de combinatie van humanisme en economie, de economie toch altijd dominant blijft.

Integrale visie gevraagd

Ook Paus Franciscus constateert een probleem met economie. In de encycliek uit 2015 *Laudato Si*, over de omgang met de aarde, stelt hij dat de aarde in crisis is. De ene crisis wordt afgewisseld door de andere. Of ze versterken elkaar als een opstapeling van problemen. Uitbuiting, zowel van mensen als van de planeet, heeft te maken met het economische denken. Een denken dat winst boven waarde stelt. En leidt tot een systeem waarbij regeringsleiders niet eens meer kunnen beslissen over de toekomst van hun land, omdat ze beperkt worden door de macht van financiële markten en instellingen.

Wat dan wel? De Paus schrijft in zijn encycliek *Laudato Sí* uit 2015:

“We hebben dringend behoefte aan een humanisme dat de verschillende vormen van kennis bij elkaar brengt, met inbegrip van economie, en dat in dienst staat van een meer integrale visie op de samenleving”,

Het “bij elkaar brengen van verschillende vormen van kennis, in dienst van de samenleving”, dat is prachtig. Als onze beschaving toekomst heeft, dan is het omdat we verschillende invalshoeken kunnen combineren.

Ik wil die handschoen wel opnemen. En met u nadenken wat die bronnen van kennis zijn, en welke lessen er uit te trekken zijn voor dat humanisme dat we zo nodig hebben.

Hoofd-kennis

De Paus heeft het over “verschillende vormen van kennis”. Ik denk dat hij bedoelt, in een goede filosofische traditie, dat er verschillende vormen van *kennen* zijn.

Ik was laatst in een openbare bibliotheek die een reeks van boeken had uitgesteld met kritische boeken over Economie. Bijvoorbeeld van Noam Chomsky over “Consequences of Capitalism: Manufacturing Discontent and Resistance”. (“Consequenties van kapitalisme. Producteren van ontevredenheid en verzet”). Dit soort boeken staat vol met data, wetgeving, wetenschappelijke literatuur. Allemaal bewijs dat het Amerikaanse kapitalisme niet werkt voor de gewone man.

Dit soort boeken kan waardevol zijn. Maar het is wel hoofd-kennis, intellectueel. Net zoals er hoofd-kennis is over andere onderwerpen, psychologie, sociologie, natuurwetenschap, klimaatwetenschap. Het is belangrijk en nodig, maar het is eigenlijk alleen bruikbaar voor hele een kleine groep mensen: wetenschappers, of tenminste intellectuelen. Mensen die overweg kunnen met argumentatie, grafieken en tabellen.

Het probleem van dit soort wetenschap en boeken is dat het maar moeilijk overtuigt. Boeken beweren vaak tegenstrijdige dingen. En je kunt met cijfers heel veel onderbouwen of ontkrachten. Het schermen met cijfers of wetenschappelijke studies heeft dan ook nog nooit iemand overtuigd.

Het grappige is dat boven de kast met boeken over kapitalisme een plastic houder stond met een grafiek. Het was een grafiek met een heel sterk dalend lijn vanaf 1990 tot nu. Het toonde het aantal mensen die in absolute armoede leeft. Heel goed nieuws dus, voor dat kapitalisme? De grafiek leek compleet haaks te staan op de boodschap van de boeken.

Dat wetenschappelijk waarheid iets anders is dan een echte waarheid, is ook in de wetenschap doorgedrongen. Al langer woeden allerlei schandalen en discussies over de validiteit van wetenschappelijke resultaten. Het begon met een artikel van John Ioannides, een medicus, “Why most published research findings are false”. Waarom de meeste onderzoeksresultaten fout zijn. Er is in het proces van wetenschapsbeoefening sprake van calculerend gedrag, van scoringsdrift. En die driften maken het onmogelijk

voor de leek om één onderzoeksresultaat of soms zelf een verzameling resultaten op waarde te schatten.

En je moet wetenschap niet te direct gebruiken voor beleid. Dan krijg je lange-termijn denken en effectief altruïsme, moderne, hippe stromingen, waarbij leunstoel-economen en ondernemers uit Silicon Valley gaan voorschrijven hoe onze toekomst eruit moet zien, allemaal wetenschappelijk onderbouwd natuurlijk, maar tegelijk heel koud en kil.

Calculerend. (Effectief altruïsme was de laatste trend. Lange-termijn denken over mens en maatschappij, maar vanaf een calculerend wereldbeeld. En gefinancierd door de grootste crypto-fraudeur van het afgelopen jaar: Sam Bankman-Fried)

Abraham Kuyper, oprichter van de VU, was verklaard tegenstander van dit, wat hij noemde “nuts-denken, met zelfgerichtheid als hefboom en nut als het hoogste doel”. Hij zag het als de diepste oorzaak van de sociale kwestie van zijn tijd. ‘Ook al prediken de economen het grootste goed voor het grootste aantal mensen, het lijkt wel tot het omgekeerde te leiden: “Het grootste ontevredenheid voor het grootste aantal mensen”’, zo sprak hij ooit in de Tweede Kamer..

Nog gevaarlijker is Calculerend denken gekoppeld aan een utopisch ideaal. Karel van 't Reve schreef in december 1969 een stuk met de titel Kerstoverpeinzing. Hij schrijft

Het opgegeven onderwerp luidt dit jaar: Heilsverwachting. Ik dacht gedacht, meneer, mevrouw, dat onderwerp deze keer te behandelen in verband met het onderwerp: politiestaten. Ik wil daarmee helemaal niet suggereren dat die twee onderwerpen onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn en dat er buiten politiestaten geen heil en geen heilsverwachting kan zijn, maar alleen dat bepaalde politiestaten hun goodwill bij hun bewonderaars ontlenen aan de speciale soort heilsverwachting die zij bevredigen. Vooruit.²

Van 't Reve ziet de politiestaat-met-heilsverwachting als de meest destructieve soort.

Het is daar nooit goed genoeg. Omdat het doel imaginair is, nooit echt bereikt kan worden, is er geen grens aan de repressieve maatregelen. Men moordt hele bevolkingsgroepen uit, zonder dat iemand duidelijk is waarom.

² Uit Karel van 't Reve *Voor gevorderden*, Van Oorschot, 2019, p.114-121.

Het was de vermeende wetenschappelijke onderbouwing van het Marxisme, het historisch materialisme, dat vleugels gaf aan de utopische visie van het communisme. De bloedige twintigste eeuw heeft ons aangetoond dat haar waarheid een waanbeeld was.

Tot zover de wetenschappelijke kennis. Het lijkt me ook niet dat de Paus dit bedoelde. Hij zal ook terughoudend willen zijn met het calculerend gebruik maken van wetenschappelijke databases. We moeten de wetenschap wel serieus nemen, maar niet weer eenzijdig de calculerende, optimaliserende kant opgaan. Want dat is toch weer economisch denken.

Het lijkt ook op geen enkele manier op een “nieuw humanisme”. Want daarbij verwachten we toch iets waarbij de menselijke ervaring, het leven, een belangrijke plaats heeft.

Ervaringskennis

Dat brengt ons bij een écht andere vorm van kennis: ervaringskennis. Datgene wat we met onze ogen zien en met onze oren horen. Onze eigen levenservaring en die van anderen. Het is een bron van kennis die tastbaar is, hart-kennis.

Denk aan de ervaring met thuishulp: dat is een persoonlijke ervaring van mensen met iemand die hulp komt bieden. Die ervaring – positief of negatief – vormt het beeld dat mensen hebben van een abstract onderwerp als ‘marktwerking in de zorg’.

Voor de politiek zou dit soort kennis een stuk zwaarder mogen tellen dan nu het geval is. Hier ligt al een stukje begin van een nieuw humanisme.

Denk aan de ervaring van mensen met de belastingdienst, het UWV, of de ervaring van boeren met de overheid. Zou dat niet veel zwaarder moeten tellen? Het lijkt te vaak onder te sneeuwen in een calculerende overheid. “Ja er is wel een probleem, maar dat is niet onze schuld, we kunnen er niets aan doen”. Of “Ja, het model XYZ dwingt ons nu eenmaal dit te doen”. En ondertussen worden nieuwe problemen door de overheid gecreëerd met een snelheid die groter is dan die waarmee de bestaande problemen worden aangepakt.

Het belang van ervaringskennis zit overigens wel verwerkt in onze politieke en economisch orde. Want waarom hebben mensen in Nederland zoveel keuzevrijheid? Ooit had je in India twee soorten schoenen: gewone, en luxe. Dat is toch genoeg voor

iedereen? Nee, zeggen wij. Mijn eigen ervaring, mijn eigen perspectief, bepaalt wat ik belangrijk vindt. En daarom mag iedereen schoenen maken of dragen op de manier zoals die persoon zelf wil.

We missen alleen wel iets. De menselijke ervaring is beperkt tot de perceptie en de emoties van één persoon. Als wetenschap te hoog is, te calculerend, dan is ervaringskennis te laag, te individueel en subjectief. Voor een nieuw humanisme is meer nodig.

Geloofskennis

We ontkomen er niet aan om een derde vorm serieus te nemen, namelijk “geloof”. Ik bedoel daarmee “geloof” in de meest brede zin. Het omvat religieus geloof, maar ook andere vormen van geloof. Engels: *beliefs*. Overtuigingen.

Overtuigingen, geloof, is een vorm van ervaringskennis die wordt overgedragen over generaties en over groepen mensen heen. Het is een hele belangrijke vorm van kennis, omdat hij ontstaat als ervaringskennis, echt, dichtbij, maar tegelijk algemeen is geformuleerd.

Het wordt nu wel spannend. Want veel mensen hebben niets meer met ‘geloof’. Ze denken dan aan de kerk, of aan de dogmatische opvattingen van kerkgangers. Of aan misstanden in de kerk. En veel mensen vinden religie een verzinsel.

Dat religie een verzinsel zou zijn, wordt wel eens geïllustreerd met dit verhaal, een experiment met apen: Er zijn apen in een kooi en er ligt een lekker banaantje op een schaal, bovenin de kooi. Alleen, wie de banaan wil pakken, krijgt een elektrische schok. De apen leren heel snel dat ze die banaan niet kunnen krijgen. Maar dan komt er een nieuwe aap. Die wil de banaan pakken. Maar hij wordt tegengehouden door de groep. En dan nog een. Elke aap wordt vervangen totdat er geen enkele aap meer is die zelf de schok heeft ervaren. En ze blijven van de banaan af. De apen heeft geleerd, “geloven”, dat de banaan niet gegeven mag worden, ook al heeft geen van hen er zelf ervaring mee.

Ik heb het verhaal vaak gehoord, maar kan geen precieze bron er voor vinden. Het verhaal wordt wel eens gebruikt als argument *tegen* religie. We geven allemaal dingen door aan elkaar, zonder dat we zelf nog ervaring hebben. Al het spreken over (de banaan van) boven is van beneden. Maar dat hangt er dus vanaf of er een originele baan was, of niet.

Maar als ik het nu zo vertel, valt me op dat het juist een sterk argument vóór religie geeft. Het laat zien dat zelfs apen een waarheid kunnen doorgeven over de tijd. Het is realiteit over de generaties heen. Het is een argument om religie serieus te nemen. Het zou zomaar kunnen dat, bijvoorbeeld de Bijbel, een boek is dat wijsheid bevat die ouder is dan dat wij zelf zijn.

Nu denkt u misschien: daar komt de aap uit de mouw. Nu krijgen we via een omweg het christelijk geloof, God en de Bijbel te horen. Mensen moeten zich weer eens houden aan de Tien Geboden, dan komt het weer goed.

Nee, daar denk ik niet aan.

Het zelfs precies een geloofsuitspraak dat we dit niet moeten doen. We weten vanuit de geschiedenis, uit de overlevering, hoe kwalijk de vermenging van politiek en religie is. Het is gevat in de geloofsuitspraak “scheiding van kerk en staat” dat een politiek christendom als onwenselijk ziet.

Synthese: zelfkennis

Als een geloofstraditie waarde heeft, dan kán het niet anders, of we komen er vanzelf achter. Namelijk als zelfkennis. Zoals Kierkegaard zei “het leven wordt voorwaarts geleefd, maar achterwaarts begrepen”.

Die zelfkennis, geïnformeerd door religieuze tradities, introspectie, de geschiedenis van ons land, een beetje psychotherapie of psychologische wetenschap, ontstaat door de synthese van verschillende vormen van kennis. Dit is wat we nodig hebben.

Ik noem een paar elementen van die zelfkennis

1. Macht corrumpeert

- Het boek Koningen in de bijbel laat zien wat er met mensen gebeurt als ze macht krijgen. In de Evangelieën laten de talloze discussies van Jezus met de Farizeeën zien dat religieuze leiders enorme blinde vlekken hebben. Dat wij zelf blind zijn voor onze vooringenomenheid.
- Als je mij tien jaar lang de meest populaire talkshow laat presenteren voor een miljoenensalaris, dan ga ik in mezelf geloven. En dan krijg ik woedeaanvallen als ik een keer mijn zin niet krijg. Dat is geen ervaringskennis, maar geloofskennis, over wat macht met je doet.

- De Rooms Katholieke kerk. De Paus schrijft een mooie encycliek, maar we hebben hier wel over een wereldwijd instituut met macht. Zelfinzicht zou haar sieren, zoals hoe ze met de misbruikschandalen omgaat. Of met haar eigen Vaticaanbank. Of met de rol van vrouwen en gehuwden in de kerk.
- Elk kabinet of premier die lang aan de macht is, begint sleets te raken.

De les hiervan is dat een democratie Macht en Tegenmacht nodig heeft. Dat verkiezingen nodig zijn om macht te beheersen.

2. Degeneratie van organisaties

Elke organisatie heeft last van een bepaalde degeneratief proces. Van achteruitgang doordat wij mensen liever niet willen veranderen. We willen een positie die we eenmaal hebben ingenomen, niet zo makkelijk loslaten. Daardoor leren organisaties vaak zo langzaam en hebben we zo last van ‘managers’. De degeneratie wordt tegen gegaan door individuele daden van moed en zelfopoffering.

De les hiervan is: Zorg dat er manieren zijn waarop organisaties kunnen leren. Manieren waarop je gedwongen wordt om het roer om te gooien door druk van buiten. Voor bedrijven is competitie. Voor de overheid is het de verkiezingen. Het is geen mooi proces, maar wel noodzakelijk.

3. We hebben moeite met geven

Men zegt wel eens dat de problemen in de wereld opgelost zouden worden als we zouden leren om ‘eerlijk te delen’. Maar dat is het niet. Het probleem is dat we moeten leren ‘geven’. Dat geldt ook hier in de kerk. En ik zal het u aantonen.

Uw gemeenschap heeft geld nodig, en wel een bepaald bedrag. Uw penningmeester gaat de mensen af, hij belt u op beginnend met achternaam ‘A’, en zo verder alfabetisch. Aan iedereen vraagt hij hoeveel die persoon geven. Dat bedrag schrijft hij op. En hij *telt op*. Zodra het streefbedrag is bereikt, stopt hij. En als hij, bij de ‘Z’ aangekomen, nog niet genoeg heeft, begint hij weer bij de ‘A’.

Wat vindt u ervan?

Ik denk dat er meteen protest uitbreekt. Ja maar, “dat is niet eerlijk”. Er is een grote kans dat de mensen met een achternaam met een hoge letter, ver in het alfabet, helemaal niets hoeven bij te dragen. Het is oneerlijk! In de politiek heet dat een verdelingsvraagstuk.

Maar wat is er onrechtvaardig aan? De mensen met een 'A' hebben vrijwillig gezegd wat ze willen geven. Er is toch geen onrecht gedaan? Oftewel, het is geen probleem van verdelen. Het is een probleem van willen geven. Echt willen geven, zonder ook maar iets terug te verwachten.

De opdracht om te geven is een persoonlijke. Het is net zoiets als 'je vijanden liefhebben'. Jezus zegt het wel, maar zijn er christenen die het doen? Richard Rohr stelt: het lijkt wel alsof je in de kerk leert om je vijanden te haten.

Dat we als mensen moeite hebben met geven, met liefhebben, met zelfopoffering, betekent dat het kwade beperkt moet worden. Er zijn rechtvaardige wetten en regels nodig om continue conflicten te voorkomen, in welke context dan ook. Ter bescherming van de goede intenties van ons allemaal, want die zijn er ook net zo goed. "De wet is er niet voor wie goed wil doen", is mijn vrije interpretatie van wat Paulus zegt over de wet.

Slot: het liefhebben van de ene

Volgens mij geven bovenstaande ideeën al wat goede startpunten voor een humanisme dat de verschillende vormen van kennis bij elkaar brengt, met inbegrip van economie. Maar hoe gaan we nu aan de slag met al die mondiale crises?

Het lijkt me voor de hand liggen om dicht bij huis beginnen. Zijn de meest pregnante crises in Nederland niet die van het houden van afspraken, klimaat, stikstof, toeslagen en asielzoekers? Allemaal kwesties waar steeds de Rechter, de Rechter, aan te pas moet komen om te zeggen dat het kabinetsbeleid onrechtmatig is en schadelijk is voor individuele mensen. Het zijn niet de mondiale grote dingen, de "toekomst van Nederland", maar het zou HEEL goed zijn om hier eens mee te beginnen.

Maar, hoe lossen die grote crises zich dan op? Hoe moeten we die zien?

Een van de grote waarheden van het Evangelie is dat het begint met die ene. Het Verloren Schaaap, de verloren zoon, het ene talent, de Barmhartige Samaritaan. En je wordt nooit gelukkig door de wereld te laten voldoen aan je wensen. Dit idee kwam ik gek genoeg tegen in een boek met de titel "AI Superpowers. China, Silicon Valley and the New World Order".

Ja, ik las het voor mijn plezier.

Kai-fu Lee was hoofd van Google in China en schrijft over zakendoen, de opkomst van technologie en kunstmatige intelligentie, maar ook over de meedogenloze competitie en meritocratie aldaar.

Tegen het einde van het boek komt het tot een onverwachte wending. Lee blijkt kanker te hebben, in een vergevorderd stadium. Een vriend adviseert hem om naar een klooster te gaan, waar hij een Boeddhistische monnik treft, meester Yun.

Yun vraagt me “Kai-Fu”, heb je ooit gedacht aan wat jouw doel in het leven is?” Meteen geeft ik hem het antwoord “Ik wil maximale impact hebben en de wereld veranderen”

Hierna blijft het een tijdje stil. Yun zegt niets en eet de laatste kruimels van zijn ontbijt op. En dan vraagt hij “Wat betekent het precies, impact hebben? Als mensen zo praten is het vaak niets anders dan een excuus voor ego, voor ijdelheid. Als je diep in jezelf kijkt, weet je zeker dat het niet gewoon ego is wat je drijft?”

Ik denk na over mijn 50 miljoen volgelingen op Weibo en de invloed die ik heb op Chinese jongeren. Dat was toch niet slecht? Ik heb geholpen om China te laten groeien en armoede te verminderen.

Dit overtuigt de monnik niet. “Kai-Fu, mensen zijn niet gemaakt om zo te denken. Dit rekenen, dit kwantificeren van alles, dat vreet aan alles wat binnenin ons zit en wat tussen ons bestaat. Het verstikt het ene ding dat ons het ware leven geeft: liefde”.

“Veel mensen weten dit wel. Maar het is moeilijk om het ook zo te leven. Er is niets groters in deze wereld dan elkaar lief te hebben. Als we daar beginnen zal de rest wel op zijn plek vallen.”

Dankuwel.